

Hüseyin ÖZDEĞER, Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livâsı, C. 1, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İctimâyat Tarihi Araştırmaları Merkezi Yayın No: 1, İstanbul, 1988, IX+ 581.

Turan GÖKÇE

Son zamanlarda, daha ziyâde, sosyal ve iktisâdî plana kayan Osmanlı Devri Türk tarihi araştırmalarının, bilhassa, mahallî tarih alanında yoğunlaştığı görülmektedir. Başta, Osmanlı Devleti'nden zamânımıza kadar intikâl etmiş olup, yığınlarla ifade edilen arşiv malzemesi içerisinde, en mühim koleksiyonlardan birisini oluşturan "Tapu Tahrir Defterleri" olmak üzere, Şer'iyye Sicilleri" gibi diğer kaynaklara dayanarak ortaya konulan bu tetkiklerin, ilk zamanlarda, "eyâlet" ve"sancak" gibi nisbeten daha geniş çaplı idârî birimleri esas almış olmalarına karşılık, zamanla, araştırmaların daha da derinleşmesi ve zenginlik kazanması ile birlikte, daha mahdud olması yanında, idârî ve kazâî bakımdan esas birim olarak kabul edilmiş olan "kazâ" düzeyine kadar indirildiği, hattâ, henüz nâdir olmakla berâber, mühim bir köyü dahi konu edindiği görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde, belirli bir birimde, muayyen aralıklarla tatbik edilen tahrir işlemi sırasında tesbit edilen nüfus ve hâsılâtı hâvî olarak, şekil ve muhtevâ bakımından "mufassal" ve "icmâl" şeklinde iki ayrı türde teşekkül etmiş olup, sözkonusu araştırmalara mehzaz teşkil eden tahrir defterlerinin tetkiki ile, âit olduğu mahallin sosyal ve iktisâdî tarihi, idârî taksimâtı, nüfus, iskân ve sâir husûsiyetlerini ortaya koymak mümkün olabilmektedir.

İşte son bir kaç yıl içerisinde, belirli bir mahalli araştırma konusu yapıp, bu defterlerin değişik açılardan tahlilli sûretiyle ortaya konulan mühim eserlerden bir tanesi de, "İktisat Tarihi" disipliniinde yetişmiş olup, bu sahada, ilim âlemine önemli pek çok eser kazandırmış olan, Prof.Dr. Hüseyin Özdeğer'in, ana hatlarıyla takdim edeceğimiz eseridir.

Müellif, önsözde de ifade etmiş olduğu gibi, "bir livânın bünye husuûsiyetlerini açıklamak maksadı ile, Zulkadriye Eyâletine tâbi, beş livâdan biri olan Ayıntâb Livâsı"nı tetkik mevzuu yapmış ve zaman bakımından da, XVI. asır ile sınırlandırmıştır.

İklim ve mevkiinin diğer husûsiyetleri itibâriyle iskana çok müsâit olduğu kaydedilen Ayıntâb Livası, 1536 tarihli deftere göre, sâdece Ayıntâb Nâhiyesi'nden ibâret olup, 1543 tarihinden itibaren ayrıca, Nehr ül-Cevaz ve Tel- Bâşer nâhiyelerini de bünyesine almıştır. En son, Millî Mücâdele hâdisesindeki rolüne binâen, "Gâzi" ünvanına mazhar olmuş olan ve Güney-doğu Anadolu'nun en büyük merkezlerinden biri olan Antep şehri, Livâ'nın merkezi olup, muhtelif istikâmetlerden gelen ticâret yollarının üzerinde bulunması hasebiyle, üzerinde durulan asırda, kendi bölgesi dâhilinde bir ticâret merkezi özelliğini taşıyordu.

Plan itibâriyle, benzer çalışmalardan biraz farklı olarak, giriş ile birlikte, toplam on iki bölüm, bibliyografya, indeks ve bir haritadan ibâret olan bu eserin esas kaynakları, İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Ankara Tapu ve Kadastro Gene Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivlerinde mahfuz bulunan, sırasıyla, 1536, 1543 ve 1574 tarihli mufassal defterler ile, biri 1557, diğeri III. Murad devrine âit iki evkaf defterdir. Ayrıca, bibliyografyada gösterilen diğer kaynaklardan da istifâde edilmiştir.

Giriş bölümü, iki kısımdan ibâret olup, "Başlangıçtan 1516 Senesine Kadar Antep Bölgesi Tarihine Toplu Bir Bakış" başlıklı birinci kısımda, kısaca, Antep'in coğrafi konumu, tarih içerisinde uğradığı değişikliklerle birlikte, "Antep" adı üzerinde durulduktan sonra, bölgeye yönelik ilk Türk akınlarından, Yavuz Sultan Selim'in 20 Ağustos 1516 tarihinde Antep'e gelerek, burada üç gün konaklaması ile birlikte şehrin kesin olarak Osmanlı Devleti'ne ilhâkına kadar, umûmî hatlarıyla, bölgenin târihçesi verilmektedir. (s. 1-11) İkinci kısımda ise, bu tip çalışmalarda mu'tâd olduğu üzere, genel olarak, Osmanlı nüfus ve arazi tahrirleri hakkındaki açıklamalardan sonra, fethi müteakib yapılmış olan tahrirlere göre, Livâ'nın idâri taksimâtı üzerinde durularak, araştırmaya me haz teşkil eden, tahrir defterlerinin tanıtımı yapılmaktadır. (s. 13-17).

I. Bölüm. "Çiftlikler"e ayrılmış olup, burada, genellikle bir çift öküzle sürülebilen ve büyüklüğü toprağın verimliliğine göre değişen ziraî bir üniteyi ifâde eden "çiftlik" ile ilgili şu meseleler ele alınmıştır; 1. Çiftlik nedir, 2. Toprağın verimliliğine göre çiftliklerin "Has-(a'lâ)", "evsat" ve "ednâ" tasniflerine ayrılması, 3. Çiftliklerin ölçülmesi usûlü, 4. Hâriç reâyâ ve arâzisi, 5. Köy sınırındaki arâzi, 6. Şehir halkı çiftlikleri, 7. Reâyânın çiftliğini bırakması durumları, 8. Çift-bozan

resmi, 9. İki öşür alınması durumu, 10. Çift resmi, 11. Çift resminin arâziye bağılı olması, 12. Çeşitli Livâlarda ve Antep livâsında çift resmi ve miktarı, 13. Antep livâsında çift resmi, 14. Antep livâsında çiftlikler ve bu çiftliklere âit tablolar ve istatistikî cetveller, 15. Çiftliğin boz (boş) bırakılması durumları. (s. 19-56)

Zikredilen bu hususlar, muhtelif kânunnâmelerin ilgili kayıtlarının değerlendirilmesi sûretıyla izah edilmiş olup, ra'yyet rûsûmunun temelini teşkil eden "çift-resmi" üzerinde ağırlıklı olarak durulmakta ve değişik bölgelerde farklılık gösteren miktârı ve bu arada Ayıntab livâsındaki 40 akçalık değeri bir liste hâlinde verilmektedir. Bununla birlikte, livâyâ tâbî' üç nâhiyenin her üç tahrir sonucuna göre, toplam çift-resmi hâsılâtı verildikten sonra, bölüm sonunda tertîb edilmiş olan 1-a, 1-b, 1-c numaralı tablolarda, sırasıyla, Ayıntab, Tel-Bâşer ve Nehr ül-Cevâz nâhiyeleri "köylerindeki çiftlik grupları ve bir çiftliğe göre her karyedeki çiftlik mevcudu" gösteriliyor. (s. 39-54) 2. numaralı tabloda da, "Antep Livâsı nâhiyelerinde, çiftliklerin çiftlik gruplarına göre tasnifi ve her gruptaki çiftlik toplamının yekûn çiftliğe nisbeti" (s. 55) veriliyor. 3 numaralı tabloda ise, "Her nâhiyede, köylü nüfustan bir kişiye isâbet eden arâzi miktârı" tesbit edilmiştir. (s. 56)

II. Bölümde, "Mirî Arâzinin Tapulanması ve Reâyâ Tapusu" başlığı altında, gene muhtelif kânunnâmelere dayanarak izah edilmeye çalışılmış olan bazı meseleler de şunlardır; "1. Tapu ve ra'yyet, 2. Vefât edenin yerlerinin oğluna intikâli, 3. Mirasçının küçük yaşta olması, 4. Vefât eden çiftlik sâhibinin kızının tapu talep etmesi, 5. Kadınların yer tasarruf etmesi, 6. Miras kalan yeri, mirasçı oğullarının müşterek tasarruf etmesi, 7. Dedenin yerinin torununa kalması, 8. Hâriç ra'yyetin başka bir sipâhî toprağından yer tapulaması, 9. Ra'yyetin tapulu arâzisini satması veya değiştirmesi, 10. "Hassa" yerlerin tapu ile kimseye verilmemesi, 11. Reâyânın köyde binâ inşâ etmesi ve binâ tapusu resmi." (s. 57-65)

III. Bölümde, "Mahsûllerden Alınan Vergiler" tetkik mevzuu yapılmış olup, evvelâ, Osmanlı malî mevzuâtında şer'î vergiler arasında sayılarak, toprak mahsûlleri ve bu arada hubûbattan genellikle aynen tahsil edilen bir vergi olan "öşür" üzerinde durulduktan sonra, sırasıyla, "2. Aynî ve naktî alınan öşür, 3. Maktu' öşür, Çeşitli Livâlarda öşür nisbeti" izah edilmekte ve bu arada Ayıntab'da 1/8 oranında olduğu kaydedilmektedir. Doğrudan, "Antep

livâsında öşür"ün değerlendirildiği 5. kısımda, livâyâya tâbî' karye ve mezrealarda, vergiye tâbî' mahsul cinsleri olarak şunlar sıralanmıştır; Hınta, şa'ir, küşne (burçak), hummus (nohud), 'ades (mercimek), çeltük, ful (bakla), güncid (sisam), penbe, bostan, mâl-i sayfî (yazlık sebzeler), harac ül-kürûm (bağ haracı). (s. 71-72) 6. Kısımda, "Tahıl ürünleri ve narh fiyatları" üzerinde durularak, 4 numaralı tabloda, "Antep sancağında elde edilen tüm buğdayın kile olarak yekûnu ve bedeli olan akça", 5 numaralı tabloda, "Buğdaydan 1/8 nisbetinde alınan aynı öşrûn kile olarak miktarı ve beedeli olan akça", 6 numaralı tabloda, üretilen arpanın kile olarak yekûnu ve bedeli olan akça, 7 numaralı tabloda, "Arpadan 1/8 nispetinde alınan aynı öşrûn kile olarak miktarı ve bedeli olan akça" ortaya konulduktan sonra, sırasıyla şu konular üzerinde durulmaktadır; "7. Sipâhinin öşrûnünü alması usulleri, 8. Reâyânın sipâhisine anbar yapma mükellefiyeti ve öşrûnünü pazara taşıma mecburiyeti, 9. Bağlar(kürûm) ve vergisi, 10. Salâriye. "Ayrıca, bölüm sonunda, "Antep livâsı köyleri hâsîlatından alınan vergilerden, hass-ı şâhî, has, ze'âmet, mirliva, timar, vakıf ve mülk hisselerin, aldıkları miktarlar ve umûmî vergi gelirlerine göre yüzdeleri"ni gösteren bir tablo yer almaktadır. (s. 67-81)

IV. Bölümde, Osmanlı vergi mevzuâtına göre, "Resm-i Küvvâre (kovan)" ve "Resm-i Âsiyâb (değirmen)" mükellefiyetleri izah edilerek, Ayıntab livâsı nâhiyelerinde mevcut kovan ve değirmen sayısı ile bunlardan alınan resm miktarı cetveller ile gösteriliyor. (s. 83-87)

V. Bölümde, gene Osmanlı vergi literatüründe, zuhûrata bağlı vergi gelirlerini ifâde için kullanılan "Bâd-i hevâ" üzerinde durulmakta ve bu cümleden olarak, "1. Resm-i' Arûs, 2. Cürüm ve cinâyet, 3. Yave, 'abd-i abık ve kenizek, 4. Âdet-i deştânî" izah edildikten sonra , 5. kısımda, "Bâd-i hevâ resmi olarak alınan vergiler ve miktarları" liste halinde verilmektedir. (s. 89-93)

VI. Bölümde, farklı birer sosyal durumu ve vergi mükellefiyetliğini ifâde eden "Mücerred ve Bennâklar" , sırasıyla, "1. Mücerredlerin hukûkî durumu, 2. Bennâkların hukûkî durumu, 3. Ekinli ve caba (kara) bennâklar" başlıkları altında incelenmiş. (s.95-98)

VII. Bölümde, "Antep Livâsında Nüfus" değerlendirilirken, evvela, "köylerin nüfusu" üzerinde durulduktan sonra, ikinci kısımda, "ekonomik yönden, reâyânın, istihsâle katılma ve vergi mükellefiyetiği bakımından mücerred, bennâk ve çiftlik sahibi

olarak üç tasnife ayrılabilceği" kanâatıyla, livâya tâbi' her nâhiyeye bağlı köylerdeki" nüfusun çiftlik sâhibi şahıs ve bennâk durumuna göre terekübü" ayrı ayrı düzenlenen tablolar üzerinde gösteriliyor. (s. 101-112) Ayrıca, "Antep livâsı köylerinde nüfusun çiftlik sâhibi hâne ile bennak hâne ve mücerred olarak terekübü" ile "her nüfus diliminin aynı tarihteki yekûn nüfusa olan nisbeti' de 11 numaralı tabloda ortaya konuluyor. (s. 113) Son olarak da, "Şehir nüfusu ve umûmî livâ nüfusu verilmektedir ki, buna göre, şehir nüfusu 1536'da 9288 iken, 1543'de 9872 ve 1574' de de 14847'ye yükselmiş, ayrıca, 13 numaralı taloda da gösterildiği gibi (s. 116), umûmî livâ nüfusu 1574 tarihinde 45667 olarak hesap edilmiştir. (s. 99-117)

VIII. Bölümde, "1. Mahalleler, 2. Şehrin İktisâdî hayatı, 3. Antep Kalesi" başlıkları altında doğrudan doğruya " 16. Yüzyılda Antep Şehri" üzerinde durularak, 1536'da 33, 1543'de 29 ve 1574'de de 31 mahalleden ibâret olduğu belirtilmektedir. Ayrıca, şehrin mahallelerinde meskûn nüfus, hâne, mücerred ve muâfiyet durumlarına göre, " Ayıntab Nefsi Mahalleleri" başlığını taşıyan liste üzerinde ayrı ayrı gösterildikten sonra (s. 121-124), şehrin iktisâdî yapısı ile ilgili açıklamalarla birlikte, şehirde mevcut bazı meslekler, mensuplarının sayısı ile birlikte, liste halinde (s. 125-126) verilmiştir. Gene, Antep nefsi hâsilâtı da, 15 numaralı tablo üzerinde gösterilmiş olup (s. 127-133), son olarak da, livâya âit üç icmâl defteri kayıtlarına dayanarak, kale muhâfızlarının mikdarı ve tımar gelirleri çıkarılmıştır. (s. 119-137)

IX. Bölümde, Türk-İslâm dünyasının ve bu arada Osmanlı Devleti'nin sosyal, iktisâdî, dinî ve hatta siyâsî hayatında son derece mühim bir rol oynayan vakıf müessesesi, Antep şehri bazında, "1. Câmiler, 2. Mescidler, 3. Medreseler ve buk'alar, 4. Zâviyeler" başlıkları altında ele alınarak, daha önce işâret etmiş olduğumuz iki vakıf defterindeki muhasebe kayıtlarına dayanmak sûretiyle, şehirde mevcut câmi, mescit, medrese, buk'a ve bir sıbyan mektebi ile zâviyelerin vakıf gelirleri ile masrafları ayrı ayrı listeler halinde veriliyor. (s. 139-196).

Kitabın 192. sâhifesindeki, "Nüfus ve Arazi Tahrir Defterlerine Göre Ayıntâb Livâsına Tâbi' Ayıntâb, Tel-Bâşer, Nehr ül-Cevâz Nâhiyelerinin Karye ve Mezre'aları Hasılatlarının Mukâyeseleri" genel başlığından hemen sonra, livâya âit, biri 1536, diğeri 1574 tarihli iki

kânunnâme, yeni harflere çevirisi ve aynıyle verilmiştir.(s. 199-210).

Bunu takib eden X. bölümde, üç ayrı deftere göre, Ayıntâb nâhiyesine tâbi' 231 karye ve mezre'a (s. 211-284); XI. bölümde, iki ayrı deftere göre, Tel-Bâşer nâhiyesine tâbi' 188 karye ve mezre'a (s. 387-517) ve XII. bölümde de, Nehr ül-Cevâz nâhiyesine tâbi' 51 karye ve mezre'anın hâsîlâtı aynen verilmektedir. (s. 519-553)

Sonuç olarak, ancak, bu araştırmada esas alınmış olan tahrir defterleri ve diğer kaynakların çeşitli yönlerden değerlendirilmesi suretiyle, Osmanlı Devleti'ne tâbi' değişik birimlerin her bakımdan derinlemesine araştırıldığı çalışmaların artması ve her birinin ortaya koyduğu sonuçların genel bir şablon üzerinde birleştirilmesi ile birlikte hakikî mânâda Osmanlı Devlet ve cemiyetinin yapısının şekillenebileceği gerçeği gözönünde bulundurulduğunda, Aynî Ali Efendi'nin risâlesinde zikretmiş olduğu 257 sancaktan birisi olan Ayıntâb Livâsı'nın XVI. asırdaki sosyal ve iktisâdî husûsiyetlerini, net bir şekilde ortaya koymuş olan Müellif'in, bu eseri ile, sözkonusu şablon üzerinde oldukça mühim bir boşluğu doldurmuş olduğunu kabul etmek gerekir.